

Anna Jach

ORCID ID: <http://orcid.org/0000-0002-3748-5406>

Uniwersytet Jagielloński w Krakowie, Polska

W poszukiwaniu optymalnej koncepcji społeczeństwa obywatelskiego we współczesnej Rosji¹

1. Wprowadzenie

W ramach zachodzących procesów modernizacyjnych jednym ze stałych elementów transformacji dotychczasowego systemu była budowa społeczeństwa obywatelskiego, które wyznaczało wektor zmiany systemowej obejmującej nie tylko przekształcenia ustrojowe, ale także gospodarcze, kulturowe i konfesjonalne. W przeciwieństwie do wcześniejszych procesów, które miały miejsce w ramach tzw. fal dochodzenia do demokracji i odchodzenia od niej (I, II i III fala demokratyzacji, autorstwa Samuela Huntingtona)² w świecie zachodnim, transformacja państw Europy Środkowej i Wschodniej, znajdujących się w sowieckiej strefie wpływów, zachodziła jednocześnie we wszystkich wspomnianych sferach oraz na poziomach kulturowym, politycznym, społecznym, narodowościowym czy religijnym³. Skutkowało to uzewnętrznieniem skrywanych uprzednio problemów, z którymi zarówno dotychczasowi decydenci, jak i sami obywatele nie byli w stanie sobie poradzić. W jakimś stopniu wsparcie z Zachodu dla przeobrażeń w procesie tzw. Jesieni Ludów (1989) w tej części dawnego bloku wschodniego w różnym stopniu zminimalizowało skutki transformacji. Inaczej wyglądała przebudowa

¹ Niniejszy artykuł stawowi skróconą wersję fragmentu poświęconego źródłom koncepcji społeczeństwa obywatelskiego we współczesnej Rosji, a opublikowanego w pracy A. Jach, *Pozarządowy sektor niekomercyjny w Rosji 2000–2018. Osobliwości funkcjonowania. The Non-Governmental, Non-Commercial Sector In Russia in 2000–2018: Peculiarities of Functioning. Неправительственный некоммерческий сектор в России в 2000–2018 гг. Особенности функционирования*, Wydawnictwo Księgarnia Akademicka, Kraków 2019.

² P.S. Huntington, *Trzecia fala demokratyzacji*, tłum. A. Dziurdzik, PWN, Warszawa 2009, s. 23–35.

³ M. Cichosz, *Transformacja demokratyczna – przyczyny, przebieg i efekty procesu*, [w:] *Systemy polityczne Europy Środkowej i Wschodniej. Perspektywa porównawcza*, red. A. Antoszewski, Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego, Wrocław 2006, s. 44–60, *Acta Universitatis Wratislaviensis*, nr 2844.

wa samego Związku Radzieckiego, podobnie jak zgola odmienne okazały się jej skutki dla obywatela, społeczeństwa i samego państwa związkowego⁴.

Funkcjonując w obszarze tzw. szarej strefy, Rosja była zmuszona wypracować własny, nowoczesny model społeczeństwa obywatelskiego, który pozostając w zgodzie z ogólną wymową, ze standardami cywilizacji zachodniej, odpowiadałby rodzimym doświadczeniom. Musiał zatem zawierać w sobie elementy nowoczesne (dla rozwiązań rosyjskich), lecz także te, które *de facto* utrzymywałyby *status quo* ekipy rządzącej. Nie była ona bowiem zainteresowana instytucjonalizacją społeczeństwa obywatelskiego według liberalnego, demokratycznego wzorca, ale zmodyfikowaną jego wersją, odgórnie kontrolowaną, w której przy względnie wysokim poziomie partycypacji politycznej obywateli dominująca pozycja rządzących nie byłaby niczym zagrożona. W literaturze przedmiotu taki model systemu politycznego bywa nazywany m.in.: demokracją, hegemonią inkluzywną⁶, demokracją formalistyczną⁷, państwem „szarej strefy”⁸ czy też demokracją delegatywną⁹. Biorąc pod uwagę właściwości obecnego systemu panującego w Rosji, można potwierdzić, że mamy tam do czynienia z autorytaryzmem, tyle że w wersji nieskonsolidowanej¹⁰.

2. Egzogenne i endogenne źródła idei społeczeństwa obywatelskiego we współczesnej Rosji

Dyskusje wokół społeczeństwa obywatelskiego nie ominęły Federacji Rosyjskiej, która nie mając wcześniejszych endogennych doświadczeń w zakresie budowania tej nowej dla siebie rzeczywistości, w koncepcjach na temat rozwoju zarówno państwa, jak i społeczeństwa odwoływała się do zachodnich źródeł. Cennym dla analizy zachodzących przemian w Rosji było także doświadczenie państw byłego bloku wschodniego, zwłaszcza Polski, które już w latach siedemdziesiątych XX wieku wzięły aktywny udział w dyskusji nad miejscem, rolą i funkcjami społeczeństwa obywatelskiego w warunkach państwa komunistycznego.

⁴ A. Jach, *Rosja 1991–1993. Walka o kształt ustrojowy państwa*, Wydawnictwo Księgarnia Akademicka, Kraków 2011, s. 25–137, *passim*, „Rosja Wczoraj, Dziś i Jutro”, nr 1; W. Marciniak, *Rozgrabione imperium. Upadek Związku Sowieckiego i powstanie Federacji Rosyjskiej*, Wydawnictwo Arkana, Kraków 2004, s. 101–211, *passim*, „Arkana Historii”.

⁵ G. O'Donnell, P. C. Schmitter, *Transitions from Authoritarian Rule. Tentative Conclusions about Uncertain Democracies*, The Johns Hopkins University Press, Baltimore–London 1986, pp. 9–11.

⁶ A. R. Dahl, *Polyarchy, Participation and Opposition*, Yale University Press, New Haven–London 1971, p. 7.

⁷ A. Ágh, *The Politics of Central Europe*, Sage Publications Ltd., London–Thousand Oaks–New Delhi 1998, p. 11–13, *Sage Politics Texts*.

⁸ A. Antoszewski, R. Herbut, *Systemy polityczne współczesnego świata*, Arche, Gdańsk 2001, s. 34, 37–38.

⁹ A. Jach, *Rosja 1991–1993. Walka...*, s. 373–375; G. O'Donnell, *Demokracja delegatywna*, „Res Publica Nowa” 1997, nr 4, s. 66.

¹⁰ A. Antoszewski, R. Herbut, *op. cit.*, s. 39–40.

Na tym gruncie po dokonaniu zmiany systemowej w latach dziewięćdziesiątych XX wieku również Rosja stała się aktywnym uczestnikiem współczesnej debaty nad kondycją w państwie postkomunistycznym społeczeństwa obywatelskiego i jego roli w procesach modernizacji państwa. Warto w tym miejscu zwrócić uwagę na główną osobliwość związaną z rozwojem rosyjskiej teorii społeczeństwa obywatelskiego – jest ona niespójna i wzbudza liczne kontrowersje. Wynika z osobliwości politycznego rozwoju państwa i społeczeństwa rosyjskiego.

Właściwością rosyjskiego odkrywania zastosowania idei społeczeństwa rosyjskiego jest to, że liczni badacze odwołują się do występujących w przeszłości przykładów, które świadczyłyby o pojawiających się przejawach społeczeństwa obywatelskiego. Przywoływani są myśliciele polityczni, filozofowie, poszczególni monarchowie czy działacze społeczni, których działalność dowodziłaby słuszności tezy o występowaniu już w przeszłości pierwiastków społeczeństwa obywatelskiego; że nim nastąpiła epoka upaństwowienia życia społecznego w Rosji w dobie komunizmu, społeczeństwo rosyjskie podejmowało na miarę swoich możliwości trud oddolnego spontanicznego organizowania się; że pomimo narzuconego siłą totalitaryzmu przetrwało w świadomości i mentalności społeczeństwa poczucie wspólnoty, na którym to w dzisiejszej Rosji będzie można zbudować społeczeństwo obywatelskie.

Bazą dla poszukiwania optymalnego wzorca społeczeństwa obywatelskiego dla współczesnego społeczeństwa i państwa rosyjskiego są klasyczne ujęcia tego zjawiska, poczynając od czasów starożytnych. W przywołanym ciągu teorii społeczeństwa obywatelskiego można wymienić takie, jak:

1) republikańska tradycja społeczeństwa obywatelskiego (Arystoteles, Cynceron, św. Augustyn, św. Tomasz z Akwinu, Marsyliusz z Padwy, Brunetto Latini, Alberto Mussato, Leonardo Bruni, Niccolò Machiavelli, Jean Bodin, James Harrington, Jean Jacques Rousseau, John Milton, Hannah Arendt, Quentin Skinner, Philip Pettit);

2) liberalna tradycja społeczeństwa obywatelskiego (Thomas Hobbes, John Locke, Adam Ferguson, Lord Kames, John Millar, William Robertson, Adam Smith, David Hume, Immanuel Kant, Thomas Paine, Alexis de Tocqueville, John Stuart Mill);

3) krytyczna tradycja społeczeństwa obywatelskiego (Georg Wilhelm Friedrich Hegel, Karol Marks, Antonio Gramsci);

4) tradycja społeczeństwa obywatelskiego jako koncepcji państwa (Michael Sandel, Charles Taylor, Alasdair MacIntyre, John Rawls, William Galston, Stephen Macedo, Stephen Holmes, Ronald Dworkin, David Gauthier, Isaiah Berlin, John Gray, Joseph Raz);

5) tradycja koncepcji społeczeństwa obywatelskiego jako sprzeciwu wobec państwa (Adam Michnik, Václav Havel, Bronisław Geremek, Jacek Kuroń, Hannah Arendt, Carl Friedrich, Zbigniew Brzeziński);

6) tradycja społeczeństwa obywatelskiego jako koncepcji przestrzeni publicznej (Charles Taylor, Immanuel Kant, Georg Wilhelm Friedrich Hegel, Karol Marks, Alexis de Tocqueville, John Stuart Mill, Jürgen Habermas, Hannah Arendt, Seyla Benhabib, Jean Cohen, Andrew Arato, Darrow Schechter, John Keane);

7) **tradycja społeczeństwa obywatelskiego jako koncepcji związku społeczeństwa obywatelskiego z demokracją liberalną** (Alexis de Tocqueville, John Stuart Mill, Leonard T. Hobhouse, John Dewey, Benjamin Barber, Robert Dahl, Ernest Gellner, Edward Shils, Sheri Berman, Adam Seligman);

8) **tradycja społeczeństwa obywatelskiego jako koncepcji związku społeczeństwa obywatelskiego z ekonomią** (Jean Cohen, Adrew Arato);

9) **tradycja społeczeństwa obywatelskiego jako koncepcji związku społeczeństwa obywatelskiego ze społeczeństwem otwartym, pluralizmem i społeczeństwem cywilnym** (Karl Popper, Hannah Arendt, Víctor Pérez-Díaz, Bernard Crick);

10) **tradycja koncepcji „globalnego społeczeństwa obywatelskiego”** (John Keane, Ulrich Beck, Manuel Castells)¹¹.

Odwołując się do powyżej przywołanych źródeł koncepcji społeczeństwa obywatelskiego, środowiska ekspertów rosyjskich w celu wypracowania własnego, wspólnego wzorca sięgnęły także do źródeł rodzimych.

Historia rosyjskiej myśli politycznej, która legła u podstaw rozważań nad korzeniami społeczeństwa obywatelskiego we współczesnej Rosji, obejmuje swym zasięgiem pięć zasadniczych okresów. W pierwszym z nich, od XI do XVII wieku, kwestiami poprawy organizacji władzy państwowej, relacji państwa i obywateli zajęli się tacy przedstawiciele, jak: metropolita kijowski Iłłarion, mnich Nestor, książę Władimir Monomach, Danił Zastocznik (Daniel Więzień), Nil Sorski, Maksym Grek, Zinowij Otenckij, Josif Wołockij, Andriej M. Kurbski, Juraj Kriżanić, Symeon Połockij.

W drugim okresie, od XVIII do XIX wieku, problemami tymi zajmowali się m.in. Teofan Prokopowicz, Wasilij N. Tatiszczew, Semen E. Desnicki, Aleksandr N. Radiszczew, Piotr J. Czaadajew, Władimir S. Sołowiow, Lew I. Petrażycki.

Trzeci okres odnosi się do działalności tych rosyjskich prawników początku XX wieku, którzy przyczynili się do rozwoju rodzimej koncepcji społeczeństwa obywatelskiego. Ich praca eksploruje wpływ rozwoju społeczeństwa obywatelskiego na zmiany istoty państwa, która nabywa cechy stanu prawnego. W gronie przedstawicieli tej koncepcji można znaleźć Gabriela Szerszeniewicza, Nikołaja M. Korkunowa, Siergieja A. Kotliariewskiego, Bogdana Fiodora A. Kistiakowskiego, Nikołaja A. Bierdiajewa.

Z kolei funkcjonowanie w warunkach systemu komunistycznego w Rosji (czwarty okres) społeczeństwa obywatelskiego opierało się początkowo na prawie zaadaptowanym na potrzeby wdrażania w życie rewolucyjnego poczucia sprawiedliwości, a następnie całkowitemu wykluczeniu z prawdziwego życia. Obowiązujący porządek prawny w państwie radzieckim skutkował zakorzenieniem się nihilizmu prawnego, który charakteryzował tamtejszą rzeczywistość. Elementami konstytuującymi komunistycz-

¹¹ Na temat przywołanych koncepcji zob. A. Jach, *Pozarządowy sektor niekomercyjny w Rosji 2000–2018. Osobliwości funkcjonowania. The Non-Governmental, Non-Commercial Sector in Russia in 2000–2018: Peculiarities of Functioning. Неправительственный некоммерческий сектор в России в 2000–2018 гг. Особенности функционирования*, Wydawnictwo Księgarnia Akademicka, Kraków 2019, s. 78–87.

ną rzeczywistość były koncentracja prawdziwej władzy w rękach partii – aparatu państwowego, oddzielenie tej władzy od ludzi, a tym samym także alienacja społeczeństwa radzieckiego od państwa. Doprowadziło to do całkowitego zaprzeczenia w teorii i praktyce deklarowanej organizacji prawnej życia społecznego opartego na zasadzie sprawiedliwości społecznej i ostatecznie do ustanowienia totalitarnej państwowości.

Koncepcja społeczeństwa obywatelskiego podczas siedemdziesięcioletniego istnienia państwa radzieckiego nie była wykorzystywana w nauczaniu humanistycznym i nie była przedmiotem poważnych badań naukowych. Tłumaczy to fakt, że rzeczywistość socjalistyczna, oparta na sztywnej hierarchii, ostro odbiegała od teorii społeczeństwa obywatelskiego. Jeżeli już odwoływano się do tej koncepcji, to tylko z zaznaczeniem, że nawet w warunkach reżimu komunistycznego istniało „socjalistyczne społeczeństwo obywatelskie”. Jako uzasadnienie tego stwierdzenia przywoływano przy tym liczne działające na terytorium Związku Radzieckiego organizacje społeczne, poczynając od KPZR, której status określono jako „organizacja społeczna”, a nie partia polityczna¹².

Sytuacja zdecydowanie uległa zmianie w dobie piątego okresu, po 1991 roku, kiedy w czasie transformacji demokratycznej w Rosji oraz reform gospodarczych ujawnił się twórczy potencjał takiej koncepcji. W związku z tym koniecznością stało się nawiązanie do pism myślicieli europejskich i zachodnich z minionych epok, aby zidentyfikować genezę (historię pochodzenia) koncepcji „społeczeństwa obywatelskiego” i „państwa prawnego”.

Należy raz jeszcze podkreślić specyfikę badań nad społeczeństwem obywatelskim we współczesnej Rosji: w okresie postsowieckim rozpoczęły się one na drodze aktywnego przyswajania wniosków autorów zagranicznych, których prace w dobie istnienia ZSRR z dobrze znanych powodów ideologicznych nie były obiektem analizy naukowej.

3. Społeczeństwo obywatelskie a procesy modernizacyjne

Spectrum badań nad społeczeństwem obywatelskim we współczesnej Rosji jest bardzo szerokie, stąd przywołane zostaną najważniejsze podejścia do tego zjawiska – pod kątem badań socjologicznych, ekonomicznych i tranzytologii.

Na gruncie badań socjologicznych analiza społeczeństwa obywatelskiego będzie się opierać na odejściu od postulatu reaktywności ludzkiego zachowania, charakteryzującego się podatnością na bodźce z otoczenia. W miejsce tak pojmowanego społeczeństwa obywatelskiego, powstającego w głównej mierze w odpowiedzi na zachęty stworzone przez otoczenie instytucjonalne, wyłania się obraz zbiorowego aktora, zaangażowanego w wypracowywanie „reguł gry”. Kształtowanie się zbiorowego aktora wymaga nie tyle korzystania z „technologii obywatelskich”, co wzmocnienia istniejących już „załączków” inicjatyw obywatelskich oddolnie kreowanych przez obywateli.

W podobnym tonie zjawisko społeczeństwa obywatelskiego jest analizowane przez teorie ekonomiczne, reprezentujące dwa podejścia socjoekonomii i tradycyjnego insty-

¹² А. Ю. Сунгуров, *Функции политической системы. От застоя к постперестройке*, СПб центр „Стратегия”, Санкт-Петербург 1998, с. 16–24.

tucjonalizmu¹³. Autorzy je reprezentujący zwracają dużą uwagę na identyfikację przyczyn istnienia trzeciego sektora, z którym utożsamiane jest, jak wspomniano, społeczeństwo obywatelskie. W tym przypadku definiowane jest ono jako zbiór organizacji, które są łącznikiem pomiędzy jednostką i rodziną a państwem i biznesem.

Teorie ekonomiczne wyjaśniają istnienie takich „działających nie dla zysku” organizacji za pomocą binarnego układu modeli. Pierwszy z nich stanowi odpowiedź na niepowodzenia albo rynkowe z jego niezdolnością do zapewnienia skutecznego dostarczenia dóbr, albo państwa na kanwie niezdolności jego struktur do rozwiązywania pojawiających się zadań. Model drugiego typu wyjaśnia fenomen funkcjonowania wolontariackich organizacji jako konsekwencję działań „przedsiębiorców społecznych”, zachęconych do aktywności na tym polu przez obecność wyraźnych i niejawnych ulg i innych czynników, które stymulują aktywność zwłaszcza w tej formie¹⁴.

Szczególne miejsce w procesie analizy funkcjonowania społeczeństwa obywatelskiego zajmują badania procesów demokratyzacji państw o rysie postkomunistycznym, uwzględniające w pierwszym rzędzie zjawiska tranzycji oraz konsolidacji. Osobliwością tych badań jest fakt, że nie straciły one wcale na aktualności, albowiem po zakończeniu „Jesieni Ludów” z 1989 roku znalazły swoje nowe zastosowanie w odniesieniu do takich zjawisk, jak „kolorowe rewolucje” w państwach postradzieckich¹⁵ czy wybuch Arabskiej Wiosny w Afryce Północnej¹⁶. Jak podkreślił Andrzej Antoszewski, „wydarzenia te unaocznily – nie po raz pierwszy zresztą – potrzebę analizy związków pomiędzy zjawiskami i procesami zachodzącymi w różnym miejscu i różnym czasie jako fundamentu badań porównawczych. Dyrektywa ta znalazła szerokie zastosowanie w badaniach nad tranzycją od autorytaryzmu do demokracji w Europie Środkowej i Wschodniej, choć każdy przypadek wykazuje swoją odrębność”¹⁷. Również teraz wydarzenia te służą analizie fali odchodzenia państw eurazjatyckich od demokracji.

Ta sama potrzeba eksplanacji procesów dochodzenia do demokracji i odchodzenia od niej doprowadziła do wypracowania stanowiska odnośnie do przeobrażeń zachodzących nieprzerwanie w Federacji Rosyjskiej po 1991 roku. Wraz z zainicjowaniem procesu demokratyzacji państw byłego bloku wschodniego w 1989 roku – na kanwie podobnych zmian w Europie Zachodniej po 1974 roku – zdecydowano się na zastoso-

¹³ A.H. Олейник, *Нужны ли гражданские технологии? (Об акцентах в экономическом анализе гражданского общества)*, „Вопросы Экономики” 2005, № 7, s. 136–142.

¹⁴ A.A. Аузан, В.Л. Тамбовцев, *Экономическое значение гражданского общества*, „Вопросы Экономики” 2005, № 5, s. 45.

¹⁵ M. Zherebkin, *In Search of Theoretical Approach to the Analysis of the „Colour Revolutions”*. *Transition Studies and Discourse Theory*, „Communist and Post-Communist Studies” 2009, vol. 42, № 2, p. 199–216.

¹⁶ L. Way, *Comparing the Arab Revolts. The Lessons of 1989*, „Journal of Democracy” 2011, Vol. 22, No. 4, p. 17–27; A.I. Abushouk, *The Arab Spring. A Fourth Wave of Democratization?*, „Digest of Middle East Studies” 2016, Vol. 25, No. 1, p. 52–69.

¹⁷ A. Antoszewski, *Demokratyzacja w Polsce w świetle współczesnej tranzytologii*, „Working Paper” 2011, nr 1, s. 1.

wanie także w odniesieniu do obszaru postradzieckiej teorii „trzeciej fali demokracji” autorstwa Huntingtona. Niestety ze względu na zgoła odmienne czynniki, takie jak: wzrost gospodarczy, rozwiązania instytucjonalne, obecność i znaczenie społeczeństwa obywatelskiego, kultura polityczna, demokratyczne doświadczenia historyczne, typ reżimu autorytarnego, położenie geograficzne czy otoczenie międzynarodowe, nie spełnia ona swojego zadania w stosunku do Rosji.

Również kwestie semantyczne różnicują społeczeństwo, państwo rosyjskie i te zagadnienia, które za obiekt analizy obrał sobie Huntington. O nieprzystawalności pojęcia „demokracja” traktowanego jako *panaceum* na wszystkie bolączki państwa transformującego się społeczeństwa przekonano się dość szybko. Okazało się, że zaproponowana przez Huntingtona jej minimalistyczna rola jako determinantu cyklicznych i rywalizacyjnych wyborów w praktyce jest niewystarczająca¹⁸. Elekcje, mimo utrzymania zdrowej wydawałoby się tkanki cykliczności, w rzeczywistości przybrały wymiar rytualnych zachowań. Nie wypełniając roli ani użytecznej kategorii badawczej, ani politycznej, demokracja nie sprostała wyzwaniom współczesności, zorientowanym na podejście komparatystyczne w obszarze tranzytologii. Badacze zostali zmuszeni zatem do wypracowania innego, silnie zindywidualizowanego modelu zmiany systemowej na tym obszarze, który uwzględniłby kryteria niezbędne do analizy poszczególnych przypadków¹⁹. Na podstawie zaobserwowanych przemian zachodzących po roku 1991 w państwach postradzieckich, w tym w Rosji, można stwierdzić, że pojęcie demokracji liberalnej nie znajduje tu zastosowania. Jej immanentne elementy to:

1) wolność przekonań, ekspresji, organizacji, demonstracji i inne swobody obywatelskie, w tym ochrona przed terrorem politycznym i nieuzasadnionym uwięzieniem;

2) praworządność, zgodnie z którą wszyscy obywatele są traktowani równo i z poszanowaniem prawa do uczciwego procesu sądowego;

3) niezależność polityczna i neutralność wymiaru sprawiedliwości i innych instytucji horyzontalnej odpowiedzialności, które przeciwdziałają nadużyciom władzy, np. administracja wyborcza, audyt i bank centralny;

4) otwarte, pluralistyczne społeczeństwo obywatelskie, które daje obywatelom wiele, bieżące kanały wyrażania i reprezentowania ich interesów i wartości w niezależnych stowarzyszeniach i ruchach oraz w mass mediach;

5) wolność przemawiania mniejszości kulturowych, religijnych, etnicznych i innych, ich języki, szerzenie swojej kultury i wyrażanie swojej tożsamości, ochrona mniejszości;

6) cywilna kontrola nad armią²⁰.

¹⁸ P.S. Huntington, *Trzecia fala demokracji*, tłum. A. Dziurdzik, PWN, Warszawa 2009, s. 15–23.

¹⁹ D. Collier, S. Levitsky, *Democracy with Adjectives. Conceptual Innovation in Comparative Research*, „World Politics” 1997, Vol. 49, No. 3, p. 430–451.

²⁰ L. Diamond, *Consolidating Democracies*, [w:] *Comparing Democracies 2*, eds. L. LeDuc, R. Niemi, P. Norris, Sage Publications, London 2002, p. 213.

Powyższe elementy nie zostały zaimplementowane i w związku z tym nie uległy interioryzacji. W jej miejsce pojawiły się natomiast byty przejściowe, przyjmujące określenia w postaci albo tzw. demokracji ułomnych (*defective democracies*)²¹, albo hybrydalnych²², które powstały na skutek z jednej strony upadku autorytaryzmu, a z drugiej – niedokończonej konsolidacji demokracji. Na ten aspekt procesu transformacji zwrócili uwagę Lucan A. Way i Steven Levitsky, którzy podkreślili, iż, po pierwsze, odnosi się on zwłaszcza do okresu pozimnowojennego, a po drugie – obejmuje przemiany zachodzące na obszarze między innymi byłego bloku komunistycznego²³. Niemiecki badacz Claus Offe, dokonując analizy procesu przeobrażeń państw postkomunistycznych, stwierdził, że w odróżnieniu od wcześniejszych Huntingtonowskich fal specyficzne cechy transformacji wskazują na zaistnienie na tym obszarze i w tych poszczególnych przypadkach czwartej fali transformacji²⁴. Jej efektem końcowym, jak pokazało doświadczenie ostatnich 30 lat, wcale nie musi być demokracja.

4. Substancjalna definicja społeczeństwa obywatelskiego

Na gruncie rosyjskim rozważania nad zastosowaniem w praktyce paradygmatu tranzycji demokratycznej w zakresie studiów nad społeczeństwem obywatelskim w duchu modernizacji państwa i społeczeństwa przybrały dwojaką postać. Istota pierwszego podejścia zasadza się na przekonaniu o nieuchronności liberalnej demokracji – wszystkie kraje wcześniej czy później zbudują u siebie model liberalnej demokracji. Dlatego światowy rozwój polityczny (rozumiany jako wektorowy, liniowy) został zinterpretowany przez wielu w paradygmacie „demokratycznej tranzycji”, zgodnie z którym wszystkie kraje znajdujące się na etapie „przejściowym”, w tym Rosja, nieuchronnie będą musiały przejść przez typologicznie zunifikowane etapy demokracji: erozję i dezintegrację autorytaryzmu, liberalizację reżimu, demokrację instytucji, etap nieskonsolidowanej demokracji, by wreszcie osiągnąć poziom demokracji skonsolidowanej. I chociaż wierzone, że stopień zaawansowania implementacji skonsolidowanej demokracji liberalnej zależy od uwarunkowań tak wewnętrznych, jak i zewnętrznych, to sam wektor ruchu był z góry określony²⁵. Innymi słowy mówiąc, stanowisko to można podsumować jako przejaw determinizmu liberalnej demokracji.

²¹ W. Merkel, *Embedded and Defective Democracies*, „Democratization” 2004, Vol. 11, № 5, p. 33–58.

²² J. Holzer, S. Balik, *Postkomunistyczne reżimy niedemokratyczne. Badania nad przemianami teorii politycznej w okresie po transformacji ustrojowej*, tłum. V. Petrilák, A. Wołek, Ośrodek Myśli Politycznej Wyższa Szkoła Biznesu – National-Louis University, Kraków–Nowy Sącz 2009, s. 71–92, „Biblioteka Myśli Politycznej”, nr 68.

²³ S. Levitsky, L. A. Way, *The Rise of Competitive Authoritarianism. Elections Without Democracy*, „Journal of Democracy” 2002, Vol. 13, № 2, p. 51.

²⁴ C. Offe, *Drogi transformacji. Doświadczenia wschodnioeuropejskie i wschodniemieckie*, tłum. Z. Pucek, PWN, Warszawa–Kraków 1999, s. 37–39, *Zmieniająca się Europa* '89.

²⁵ А.Ю. Мельвиль, *Демократические транзиты*, [в:] *Политология: Лексикон*, ред. А.И. Соловьев, РОССПЭН, Москва 2007, с. 123–134.

W podejściu drugim, odnosząc się do okresu po wyjściu z kryzysu na początku XXI wieku, podkreśla się, że na poziomie społeczeństwa nie ma aktywnego demokratycznego konsensusu, ludzie po prostu dostosowują się do zmieniających się okoliczności. Daje to możliwość niektórym badaczom skonstatować, że dalszy rozwój instytucji społeczeństwa obywatelskiego stworzy szansę na zrewidowanie poglądów na temat struktur społeczeństwa obywatelskiego jako kuźni „demokratycznej edukacji mas”²⁶. Stosunek do teorii tranzycji demokratycznej w postaci kryterium definicyjnego społeczeństwa obywatelskiego stanowi jeden z kilku znajdujących zastosowanie modeli interpretacyjnych na gruncie rosyjskim.

W tym drugim podejściu odnosi się do substancjalnej definicji społeczeństwa obywatelskiego oraz ról wypełnianych przez jego instytucje w ściśle określonych uwarunkowaniach wewnętrznych państwa. Odwołuje się ono do pewnego stanu *socium*, obejmującego swym zasięgiem dużą grupę ludzi, między którymi budowane są różnego rodzaju związki oparte na wzajemnym porozumieniu w formie reguł, zwyczajów, tradycji, norm moralnych i etycznych oraz praw. Na kanwie tej koncepcji społeczeństwa obywatelskiego można się pokusić o przywołanie dwu aktualnych w tym zakresie interpretacji.

Stanowisko pierwsze reprezentują zwolennicy definiowania społeczeństwa obywatelskiego, które jest identyfikowane z państwem o specjalnym statusie. Przywołany byt polityczny charakteryzuje się tym, że polityczne, ekonomiczne, społeczne oraz prawne podstawowe prawa oraz wolności i interesy jednostki są w tym państwie zabezpieczone i chronione. W stosunku do tak pojmowanego, a utożsamianego ze społeczeństwem państwa o specjalnym typie reżimu można wyróżnić dwa zasadnicze podejścia. W wąskim znaczeniu państwo takie jest uważane za organizację, w skład której wchodzi system instytucji i aparat zarządzający społeczeństwem, obdarzony władzą i bazujący na sile prawa lub organów przymusu. W szerokim sensie państwo jest wspólnotą ludzi reprezentowanych i zorganizowanych przez organ wyższego rzędu oraz mieszkających na określonym terytorium²⁷. Państwo spełniające wyżej wymienione warunki w zakresie ochrony i gwarancji przestrzegania praw jednostki może być uznane za cywilizowane, czyli obywatelskie²⁸. Natomiast w odniesieniu do uwarunkowań rosyjskich traktowanie społeczeństwa obywatelskiego w kategoriach państwa o szczególnym reżimie jest postrzegane jako nieadekwatne. Sprowadzenie instytucji społeczeństwa obywatelskiego wyłącznie do poziomu specyficznych struktur realizujących określone pozapaństwowe interesy obywateli jest błędne i zaprzecza rzeczywistości. Jeżeli bowiem jest mowa o jakichś strukturach społecznych, trzeba dookreślić, do jakiego rodzaju struktury społecznej następuje odwołanie – charakteryzuje się ona bowiem specyficznymi instytucjami

²⁶ В.И. Пернацкий, *Гражданское общество – источник и очаг истории*, „Свободная Мысль” 2009, № 3, с. 177–190.

²⁷ В.Т. Новиков, *Социальная онтология и философские проблемы социальной динамики*, [в:] *Социум, цивилизация, культура в исследовательских традициях классической и современной философии: пособие*, ред. А.И. Зеленков, БГУ, Минск 2015, с. 51.

²⁸ З.Т. Голенкова, *Гражданское общество в России*, „Социс” 1997, № 3, с. 25–36.

społecznymi²⁹. Dopiero po uprzednim przeanalizowaniu uwarunkowań wewnętrznych i zewnętrznych panującego systemu w danym państwie można pokusić się o zweryfikowanie, na ile przywołany „obywatelski model” znajduje swoje zastosowanie na rodzimym gruncie. Podejście to zakłada parytet w kontekście zobowiązań wobec obywateli: zarówno państwo, jak i społeczeństwo obywatelskie jako dwa podmioty gry politycznej pozostają w równym stopniu współodpowiedzialne za gwarancje nienaruszalności i ochronę podstawowych praw i wolności człowieka i obywatela. W tym przypadku można go potraktować bardziej w kategoriach typu idealnego niż realnego. Przy czym trzeba zauważyć, że nigdzie nie ma mowy o kluczowej z punktu widzenia zarządzania państwem sfery biznesu, bez której ani państwo, ani tym bardziej społeczeństwo obywatelskie nie byłoby w stanie funkcjonować.

Stanowisko drugie jest związane z ideą społeczeństwa obywatelskiego definiowanego jako przywołana uprzednio specyficzna sfera *socium*, obejmująca swym zasięgiem pozapaństwowe relacje, struktury i instytucje. Ten sposób postrzegania społeczeństwa obywatelskiego nie oznacza, że należy traktować je jako przeciwieństwo dla państwa – sfery życia państwowego i pozapaństwowego, czyli społecznego, które wiążą się ze sobą. Społeczeństwo jest jednolitą całością, której różnorakie sfery są ze sobą powiązane na drodze współpracy i wzajemnych powiązań. Państwo nieuchronnie wpływa na życie autonomicznej sfery społeczeństwa, stwarzając określone warunki dla jego rozwoju i funkcjonowania, zaś społeczeństwo obywatelskie pełni funkcję integracji owego *socium* przez łączenie interesów prywatnych i społecznych oraz występowanie w roli pośrednika w relacjach pomiędzy jednostką a państwem.

Jak podkreśliła rosyjska badaczka Irina W. Uszakowa, przywołana powyżej interpretacja w obu wariantach koncepcji odnoszącej się do substancjalnej definicji społeczeństwa obywatelskiego oraz ról wypełnianych przez jego instytucje w ściśle określonych uwarunkowaniach wewnętrznych państwa posiada dwie zasadnicze zalety. Po pierwsze, odzwierciedla ona rzeczywiste procesy rozwoju społeczeństwa i struktury społecznej. Po drugie, oddaje specyfikę społeczeństwa obywatelskiego jako szczególnego zjawiska, sugerując, że ma ono substancjalną zawartość, która oddziela go od państwa i uznaje jego specyficzną odmienność. Dzięki takiemu podejściu możliwe staje się pytanie dotyczące instytucjonalnej budowy społeczeństwa obywatelskiego i jego specjalnych funkcji społecznych³⁰.

5. Stanowiska definicyjne społeczeństwa obywatelskiego we współczesnej Rosji

We współczesnej Rosji dyskusja o społeczeństwie obywatelskim, jego funkcjach i zadaniach ogniskuje się wokół wzajemnych jego relacji ze strukturami państwowymi.

²⁹ Н.А. Колесникова, Е.Л. Рябова, *Гражданское общество в современной России*, Международный издательский центр «Этносоциум», Москва 2016, с. 35.

³⁰ И.В. Ушакова, *Гражданское общество в западных и российских исследованиях*, „Проблемы становления гражданского общества в России”, Москва: Фонд развития политического централизма, 2004. Вып. № 5, с. 127.

Poszukiwany jest *modus vivendi*, który zaspokajałby potrzeby obywateli, a także stał się siłą wspierającą funkcjonowanie państwa. Osobliwością tych poszukiwań jest nawiązanie zarówno do rodzimych idei, doświadczeń i praktyk, jak i egzogennych rozwiązań, których zastosowanie byłoby możliwe na gruncie rosyjskim.

Uwzględniając powyższe uwarunkowania, można przywołać kilka reprezentatywnych stanowisk definicyjnych społeczeństwa obywatelskiego, które stanowią teoretyczną bazę dla diagnozowania jego pozycji we współczesnej Rosji. Wychodząc od społeczeństwa obywatelskiego definiowanego jako społeczeństwo o rozwiniętych stosunkach gospodarczych, politycznych, prawnych i kulturowych między jego członkami, niezależnymi od państwa, ale oddziałującymi z nim³¹, przez sferę stosunków pozapaństwowych struktury, instytucji³², do niezależnej przestrzeni społecznej, która istnieje na równi i niezależnie od życia państwowego³³, by w końcu pojawić się w postaci całokształtu zestawu relacji i instytucji funkcjonujących niezależnie od władzy politycznej i mogących wpływać na nią³⁴, należy skonstatować, że prowadzona od lat dysputa na różnych poziomach charakteryzuje się dużym stopniem niejasności, ponieważ ich uczestnicy stoją na zgoła odmiennych stanowiskach, reprezentujących sprzeczne wartości i pryncypia ideologiczne. Jednak przy analizie społeczeństwa obywatelskiego należy wziąć po uwagę również to, iż jeśli posiłkujemy się tym pojęciem, to trzeba rozpatrywać je w kontekście określonej tradycji i perspektywy historycznej.

Z tych właśnie powodów warto zwrócić uwagę na podejścia wobec społeczeństwa obywatelskiego reprezentowane przez trzech rosyjskich badaczy: historyka Władimira G. Chorosa, socjologa Artioma W. Bojarskich oraz politologa Anny G. Glinczikowej.

1. Władimir G. Choros, badając społeczeństwo obywatelskie, zidentyfikował dwie główne różnicujące je cechy. Pierwsza z nich traktuje społeczeństwo obywatelskie jako sferę odmienną od państwa. Jednocześnie rozgraniczeniu temu towarzyszą różne szacunki: albo społeczeństwo obywatelskie ma priorytet w stosunku do państwa (Thomas Payne, Alexis de Tocqueville), albo państwo funkcjonuje na wyższym poziomie w porównaniu ze społeczeństwem obywatelskim (G. Hegel, Lorenz von Stein). Druga cecha sprowadza się do ujmowania społeczeństwa obywatelskiego bądź w wąskim, bądź szerokim jego rozumieniu, które również sugeruje *differentia specifica* jego genezy. W wąskim znaczeniu społeczeństwo obywatelskie jest oceniane pod kątem wartości w zakresie osobistej niezależności, gwarancji nienaruszalności praw jednostki i ochrony jego własności, co odpowiada tradycji indywidualistycznej. Szerokie rozumienie społeczeń-

³¹ А.Н. Аринин, *Зрелость гражданского общества – основа устойчивого развития и безопасности России*, [w:] *Современная российская цивилизация, Книга II*, ИФГО, Москва 2000, сс. 90–91.

³² З.Т. Голенкова, *Становление гражданского общества и социальная стратификация*, „Социс” 1995, № 6, с. 19.

³³ К.Н. Костюк, *Русская Православная Церковь в гражданском обществе*, „Социально-гуманитарные знания” 1998, № 2, с. 139.

³⁴ Т.И. Заславская, *Социетальная трансформация российского общества. Деятельно-структурная концепция*, Издательство Дело, Москва 2002, с. 37.

stwa obywatelskiego nie koreluje natomiast tylko pod tym względem z tradycją indywidualistyczną, lecz odwołuje się do przejawów życia wspólnotowego. Świadectwem tego stanowiska jest fakt wskazujący na to, że w procesie powstawania społeczeństwa obywatelskiego w Europie decydującą rolę odgrywały struktury zbiorowe: miasta, cechy i gildie³⁵.

2. Podsumowując podstawowe koncepcje dotyczące społeczeństwa obywatelskiego autorstwa tak myślicieli zagranicznych, jak i rodzimych, socjolog **Artiom W. Bojarskich** wyróżnił podejście społeczeństwa obywatelskiego zarówno w kategoriach makro-, jak i mikrooddziaływania. Na poziomie makroanalizy w ramach społeczeństwa obywatelskiego można odnaleźć rzeczywistość społeczną i struktury *socium*, które istnieją niezależnie od państwa i nie podlegają wpływowi władzy. Powstawanie, zmiana i funkcjonowanie społeczeństwa obywatelskiego wynikają z ewolucyjno-historycznego rozwoju niezależnej od państwa autonomicznej sfery społecznej. Z kolei na poziomie mikro zjawisko społeczeństwa obywatelskiego, po pierwsze, pozostaje w ścisłym związku z fenomenem państwa prawnego, zaś po drugie, urzeczywistniane jest w kontekście organizacji i funkcjonowania demokratycznie prawnej formy zarządzania państwowego i władzy³⁶.

Rzeczywistość wskazuje jednoznacznie, że funkcjonujące w nowoczesnym *socium* instytucje społeczeństwa obywatelskiego nie mogą być całkowicie odseparowane od państwa, znajdując się poza wpływem władz, ponieważ to właśnie sektor państwowy, określając główne kierunki polityki wewnętrznej, stwarza korzystne lub niekorzystne warunki dla funkcjonowania i rozwoju społeczeństwa obywatelskiego.

3. Według politolog **Anny G. Glinczikowej** połączenie pryncypiów demokracji i uniwersalności praw człowieka z wartościami różnorodności kulturowej możliwe jest wyłącznie przez odejście od zasady jednowymiarowości kultur. Podejście to sugeruje, że tworzenie instytucji społeczeństwa obywatelskiego jest możliwe i oparte na niezachodnich tradycjach. Stanowisko to z jednej strony wynika poniekąd z wprowadzenia innowacji w różnych obszarach życia społecznego, z drugiej strony powstaje w wyniku adaptacji społeczeństwa i władzy do zmieniających się warunków. W pewnych okolicznościach pociąga to za sobą zwiększenie aktywności politycznej jednostki, wzrost dobrobytu ludzi i rozwój społeczeństwa obywatelskiego na bazie tradycyjnej kultury³⁷.

Podsumowanie

³⁵ В.Г. Хорос, *Гражданское общество. Общие подходы*, „Мировая экономика и Международные отношения” 1995, № 11, с. 49–59.

³⁶ А.В. Боярских, *Этапы становления теоретических концепций гражданского общества*, „Административное и муниципальное право” 2012, № 1, с. 12–19.

³⁷ А.Г. Глинчикова, *Демократическая модернизация и национальная культура*, „Политические исследования. Полис” 2010, № 6, с. 54–67.

Reasumując dotychczasowe rozważania nad polem definicyjnym pojęcia „społeczeństwa obywatelskiego” we współczesnej Rosji, uwzględniając zarówno idee zachodnich oraz rodzimych doktrynerów, można pokusić się o następujące konkluzje.

Po pierwsze, wszystkie nowoczesne koncepcje społeczeństwa obywatelskiego wracają do politycznych teorii XVIII wieku, w którym człowiek został uznany za jednostkę obdarzoną wolnością, potrzebami i naturalnymi prawami, zaś państwo miało chronić te prawa na podstawie zawartej umowy społecznej.

Po drugie, społeczeństwo obywatelskie działa jako sfera aktywnego rozwijania relacji społecznych między samoorganizującymi się podmiotami, natomiast instytucje państwowe są zobowiązane do zapewnienia im pomocy przez gwarancje prawne, społeczne, gospodarcze oraz stworzenie optymalnych warunków dla rozwoju samoorganizacji w społeczeństwie w celu rozwiązywania pojawiających się konfliktów społecznych.

Po trzecie, zgodnie z klasyczną tradycją społeczeństwo obywatelskie było związane ze sferą gospodarczą bez udziału państwa, która obejmowała rozwój rynku i własności prywatnej obywateli. Sfera ekonomiczna determinuje samo istnienie społeczeństwa obywatelskiego, będąc jego fundamentem. Dlatego z tego punktu widzenia erozja społeczeństwa obywatelskiego występuje tam, gdzie przestaje występować własność prywatna.

Po czwarte, we współczesnych warunkach niektórzy badacze stosują się do teorii, zgodnie z którą instytucje samoorganizacji społeczeństwa obywatelskiego istnieją poza sektorami pierwszym i drugim. W tych okolicznościach na pierwszy plan wysuwa się funkcja uczestnictwa obywatelskiego i sfera publiczna. Przedstawicielami tego nurtu są Jean L. Cohen i Andrew Arato, którzy podkreślają, że „błędem byłoby identyfikowanie społeczeństwa obywatelskiego z życiem społecznym w ogóle, nie obejmując wąsko rozumianych procesów państwowych i gospodarczych”³⁸. Ich zdaniem, „konieczne i ważne jest odróżnienie społeczeństwa obywatelskiego od społeczeństwa politycznego, które jest sferą życia organizacji politycznych i organów polityki publicznej (w szczególności parlamentów), a także od społeczeństwa gospodarczego składającego się z organizacji zaangażowanych w produkcję i dystrybucję – to zazwyczaj firmy, spółdzielnie, spółki partnerstwa publicznego itp. Zarówno polityczne, jak i gospodarcze społeczeństwa powstają w oparciu o społeczeństwo obywatelskie”³⁹. Oznacza to, że społeczeństwo obywatelskie działa jako filtr impulsów żądań i oczekiwań społeczeństwa wobec systemu politycznego oraz mechanizmów wsparcia dla systemu politycznego z jego strony.

Po piąte, w naukach politycznych pojęcie „społeczeństwo obywatelskie” ma zbliżone znaczenie względem pojęcia „demokracja”, ale nie tożsame z nim. Społeczeństwo obywatelskie jest czynnikiem determinującym powstawanie demokratycznego reżimu w państwie. Osobliwością tego zjawiska jest przypadek, w którym, jeśli nawet demo-

³⁸ А.Н. Аринин, *op. cit.*

³⁹ Д.Л. Коэн, *Предисловие*, [w:] Д.Л. Коэн, Э. Арато, *Гражданское общество и политическая теория*, Издательство «Весь Мир», Москва 2003, с. 7.

kracja reprezentuje sobą w praktyce tylko procedury formalne, to jednak funkcjonowanie społeczeństwa obywatelskiego nie jest wykluczone. Przejawia się ona w postaci istnienia tzw. trzeciego sektora, umiejscowionego pomiędzy życiem gospodarczym a państwem.

Doświadczenie wielu państw dowodzi, że demokracja i społeczeństwo obywatelskie są ze sobą ściśle powiązane. Od siły wewnętrznej społeczeństwa obywatelskiego bezpośrednio zależy nienaruszalność gwarancji praw i wolności jednostek oraz poziom implementacji demokratyzacji w społeczeństwie. Natomiast tworzenie społeczeństwa obywatelskiego znajduje się w określonej dychotomii procesów demokratyzacji, które tworzą instytucjonalne ramy jego kształtowania.

Jak zaznaczono wyżej, społeczeństwo obywatelskie może funkcjonować także w systemach, które nie są demokratyczne. Na ten fakt zwracają uwagę Ludmiła J. Grudcyna i Semen M. Pietrow. „Nieważne, jak bardzo policyjnym czy totalitarnym wydaje się państwo, jego fundamentem jest społeczeństwo obywatelskie – choć okrojone, ograniczone, zmiażdżone. Przy całym pragnieniu żaden system polityczny ani reżim nie są w stanie wyrugować prywatnego życia obywateli, które w różnych przejawach stanowi to, co nazywamy społeczeństwem obywatelskim. Innymi słowy, jest to niemożliwe wyeliminować społeczeństwo obywatelskie bez jednoczesnej eliminacji samego państwa. Państwo opiera się na interesach, które łączą go z obiektywnym światem poprzez potrzeby ludzi. Jeśli czysto teoretycznie założymy, że te więzi zostaną zerwane, państwo straci swoje materialne ciało i świadomie zniknie. Nawet pseudoobywatelskie społeczeństwo utworzone odgórnie w ramach takiego państwa, bez względu na to, jak wielkie ono by nie było, nie jest zdolne do podważenia faktu, iż składa się z ludzi całkowicie materialnych, zrewidowanie wszystkich potrzeb i interesów których nie jest możliwe. Państwo z natury dąży i może kontrolować tylko te [potrzeby, interesy – przyp. A.J.] o uniwersalnym charakterze, które jednak dla jednostki są nieredukowalne i nie można na ich podstawie wyciągać wniosków. Odnosząc swoje rozważania do współczesnego państwa rosyjskiego, autorzy stwierdzają, że zachowuje ono swoją stabilność, albowiem jego reżim polityczny nie jest w stanie zlikwidować życia prywatnego obywateli”⁴⁰.

Po szóste, pomiędzy społeczeństwem obywatelskim a sferą polityki nie ma wyraźnych granic, ponieważ wzajemnie na siebie wpływają. W teorii sfera gospodarki jest oddzielona od społeczeństwa obywatelskiego, zaś sfera wolności stanowi przeciwieństwo sfery zobowiązań (do której przynależą wszystkie organizacje ekonomiczne, takie jak związki zawodowe). Nie oznacza to jednak, że rola społeczeństwa obywatelskiego w rozwoju społeczno-gospodarczym jest minimalna. O ile społeczeństwo obywatelskie stanowi oparcie zarówno dla rynku, jak i państwa, o tyle demokratyczne państwo prawa i gospodarka oparta na konkurencji rynkowej nie mogą działać efektywnie bez odpowiedniego wpływu samoorganizacji obywatelskiej. Prowadzi to do logicznej kon-

⁴⁰ Л.Ю. Грудцына, С.М. Петров, *Власть и гражданское общество в России: взаимодействие и противоречие*, „Административное и муниципальное право” 2012, № 1, с. 21.

kluzji, że społeczeństwo obywatelskie, rozwijając się o kapitał ludzki, w specyficznych niedemokratycznych uwarunkowaniach jest w stanie funkcjonować przy braku rynku.

Zaprezentowane tu pojęcie „społeczeństwa obywatelskiego” jest rozumiane jako **szczególny, oddzielony od państwa i świata biznesu całokształt stosunków społecznych i instytucje, którego elementami są różnorodne organizacje pozarządowe i inicjatywy obywatelskie powiązane ze sobą za pomocą określonych celów i pryncypiów określających ich działalność ukierunkowaną na realizację deklarowanych przez siebie interesów**⁴¹. Co więcej, we współczesnym świecie funkcjonowanie społeczeństwa obywatelskiego odzwierciedla etapy rozwoju nowoczesnego społeczeństwa rosyjskiego.

Streszczenie: Na kanwie zainicjowanej z początkiem XXI wieku dyskusji o społeczeństwie obywatelskim powrócono do klasycznych ujęć tego zjawiska. Celem analizy kategorii „społeczeństwa obywatelskiego” było wypracowanie najbardziej adekwatnej koncepcji tego zjawiska, występującego na gruncie rosyjskim. Służyły temu zadaniu liczne opracowania naukowe i eksperckie, odwołujące się bezpośrednio do tego pojęcia. Niniejszy artykuł ma na celu przedstawienie dyskursu prowadzonego we współczesnej Rosji wokół stworzenia optymalnej koncepcji społeczeństwa obywatelskiego, przy wykorzystaniu jego źródeł endogennych i egzogennych, szczególnie w procesie trwającej transformacji ustrojowej o nie do końca zdiagnozowanym wektorze owych przemian.

Słowa kluczowe: Rosja, społeczeństwo obywatelskie, modernizacja państwa

В поисках оптимальной концепции гражданского общества в современной России

Аннотация: На основе дискуссии о гражданском обществе, начатой в начале XXI века, классический подход к этому явлению был восстановлен. Целью анализа категории «гражданское общество» была разработка наиболее адекватной концепции этого явления, происходящего в России. Эта задача была предпринята в многочисленных научных и экспертных исследованиях, которые непосредственно касались этой концепции. Целью данной статьи является представление дискурса о создании оптимальной концепции гражданского общества, проводимой в современной России, с использованием ее эндогенных и экзогенных источников, особенно в процессе продолжающейся системной трансформации с не полностью диагностированным вектором этих изменений.

Ключевые слова: Россия, гражданское общество, модернизация государства

⁴¹ Н.А. Колесникова, Е.Л. Рябова, *op. cit.*, с. 109.

In search of the optimal concept of Civil Society in modern Russia

Abstract: On the basis of the discussion on civil society initiated at the beginning of the 21st century, the classic approach to this phenomenon was restored. The aim of analyzing the category of "civil society" was to develop the most adequate concept of this phenomenon occurring in Russia. This task was undertaken in numerous scientific and expert studies that referred directly to this concept. This article aims to present the discourse on the creation of an optimal concept of civil society conducted in modern Russia, using its endogenous and exogenous sources, particularly in the process of ongoing systemic transformation with a not fully diagnosed vector of these changes.

Keywords: Russia, Civil Society, modernization of state

Bibliografia

- Abushouk A.I., *The Arab Spring. A Fourth Wave of Democratization?*, „Digest of Middle East Studies” 2016, Vol. 25, No. 1, p. 52–69. DOI: 10.1111/dome.12080.
- Ágh A., *The Politics of Central Europe*, Sage Publications Ltd., London–Thousand Oaks–New Delhi 1998, *Sage Politics Texts*.
- Antoszewski A., *Demokratyzacja w Polsce w świetle współczesnej tranzytologii*, „Working Paper” 2011, nr 1.
- Antoszewski A., Herbut R., *Systemy polityczne współczesnego świata*, Arche, Gdańsk 2001.
- Arinin A.N., *Zrelost' grazhdanskogo obshchestva – osnova ustoychivogo razvitiya i bezopasnosti Rossii*, [w:] *Sovremennaya rossiysskaya tsivilizatsiya*, Kniga II, IFGO, Moskva 2000.
- Auzan A.A., Tambowcew W.L., *Ekonomicheskiye skoye znachenie grazhdanskogo obshchestva*, „Voprosy Ekonomiki” 2005, № 5. DOI: <https://doi.org/10.32609/0042-8736-2005-5-28-49>.
- Boyarskich A. W., *Etapy stanovleniya teoreticheskiy skikh kontseptsiy grazhdanskogo obshchestva*, „Administrativnoye i munitsipal'noye pravo” 2012, № 1.
- Cichosz M., *Transformacja demokratyczna – przyczyny, przebieg i efekty procesu*, [w:] *Systemy polityczne Europy Środkowej i Wschodniej. Perspektywa porównawcza*, red. A. Antoszewski, Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego, Wrocław 2006, „Acta Universitatis Wratislaviensis”, nr 2844.
- Collier D., Levitsky S., *Democracy with Adjectives. Conceptual Innovation in Comparative Research*, „World Politics” 1997, Vol. 49, No. 3. DOI: <https://doi.org/10.1353/wp.1997.0009>.
- Dahl A.R., *Polyarchy, Participation and Opposition*, Yale University Press, New Haven–London 1971.
- Diamond L., *Consolidating Democracies*, [w:] *Comparing Democracies 2*, eds. L. LeDuc, R. Niemi, P. Norris, Sage Publications, London 2002.
- Glinchikova A.G., *Demokraticheskaya modernizatsiyai natsional'naya kul'tura*, „Politicheskiye issledovaniya. Polis” 2010, № 6.
- Golenkova Z.T., *Grazhdanskoye obshchestvo v Rossii*, „Sotsis” 1997, № 3.
- Golenkova Z. T., *Stanovleniyegrazhdanskogoobshchestvaisotsial'nayastratifikatsiya*, „Sotsis” 1995, № 6.
- Grudcyna L.Y., Petrov S.M., *Vlast'i grazhdanskoye obshchestvo v Rossii: vzai modeystviyei protivorechiye*, „Administrativnoye i munitsipal'noye pravo” 2012, № 1.
- Holzer J., Balik S., *Postkomunistyczne reżimy niedemokratyczne. Badania nad przemianami teorii politycznej w okresie po transformacji ustrojowej*, tłum. V. Petrilák, A. Wołek, Ośrodek Myśli Politycznej Wyższa Szkoła Biznesu – National-Louis University, Kraków–Nowy Sącz 2009, *Biblioteka Myśli Politycznej*, nr 68.

- Horos W.G., *Grazhdanskoye obshchestvo. Obshchiye podkhody*, „Mirovaya ekonomikai Mezhdunarodnyye otnoшения” 1995, № 11.
- Huntington P. S., *Trzecia fala demokracji*, tłum. A. Dziurdzik, PWN, Warszawa 2009.
- Jach A., *Pozarządowy sektor niekomercyjny w Rosji 2000–2018. Osobliwości funkcjonowania. The Non-Governmental, Non-Commercial Sector in Russia in 2000–2018: Peculiarities of Functioning. Неправительственный некоммерческий сектор в России в 2000–2018 гг. Особенности функционирования*, Wydawnictwo Księgarnia Akademicka, Kraków 2019. DOI: <https://doi.org/10.12797/9788381380829>.
- Jach A., *Rosja 1991–1993. Walka o kształt ustrojowy państwa*, Wydawnictwo Księgarnia Akademicka, Kraków 2011, „Rosja Wczoraj, Dziś i Jutro”, nr 1.
- Koen D.D., Arato E., *Grazhdanskoye obshchestvo i politicheskaya teoriya*, Izdatel'stvo «Ves' Mir», Moskva 2003.
- Koen D.D., *Predisloviye*, [w:] Koen D.D., Arato E., *Grazhdanskoye obshchestvo i politicheskaya teoriya*, Izdatel'stvo «Ves' Mir», Moskva 2003.
- Kolesnikova N.A., Riabova, *Grazhdanskoye obshchestvo v sovremennoy Rossii*, Mezhdunarodnyy izdatel'skiytsentr «Etnosotsium», Moskva 2016.
- Kostyuk K.N., *Russkaya pravoslav'naya Tserkov' v grazhdanskom obshchestve*, „Sotsial'no-gumanitarnyyeznaniya” 1998, № 2.
- Levitsky S., Way L.A., *The Rise of Competitive Authoritarianism. Elections Without Democracy*, „Journal of Democracy” 2002, Vol. 13, № 2. DOI: <https://doi.org/10.1353/jod.2002.0026>.
- Marciniak W., *Rozgrabione imperium. Upadek Związku Sowieckiego i powstanie Federacji Rosyjskiej*, Wydawnictwo Arkana, Kraków 2004, *Arkana Historii*.
- Melville A.Y., *Demokraticheskiyetransizy*, [w:] *Politologiya: Leksikon*, red. A. I. Colov'yev, ROSSP-EN, Moskva 2007.
- Merkel W., *Embedded and Defective Democracies*, „Democratization” 2004, Vol. 11, № 5, p. 33–58. DOI: 10.1080=13510340412331304598.
- Novikov W.T., *Sotsial'nay aontologiya I filosofskie problemy sotsial'noy dinamiki*, [w:] *Sotsium, tsivilizatsiya, kul'tura v issledovatel'skikh traditsiyakh klassicheskoysovremennoy filosofii: posobiye*, red. A. I. Zelenkov, BGU, Minsk 2015.
- O'Donnell G., *Demokracja delegatywna*, „Res Publica Nowa” 1997, nr 4.
- O'Donnell G., Schmitter P.C., *Transitions from Authoritarian Rule. Tentative Conclusions about Uncertain Democracies*, The Johns Hopkins University Press, Baltimore–London 1986.
- Offe C., *Drogi transformacji. Doświadczenia wschodnioeuropejskie i wschodniemieckie*, tłum. Z. Pucek, PWN, Warszawa–Kraków 1999, s. 37–39, *Zmieniająca Się Europa '89*.
- Oleynik A.N., *Nuzhnyli grazhdanskiy etekhnologii? (Ob aktsentakh v ekonomicheskoy komanalize grazhdanskogo obshchestva)*, „Voprosy Ekonomiki” 2005, № 7. DOI: <https://doi.org/10.32609/0042-8736-2005-7-136-142>.
- Pernatskiy W. I., *Grazhdanskoye obshchestvo – istochnik i ochagistorii*, „Svobodnaya mysl” 2009, № 3. *Politologiya: Leksikon*, red. A. I. Colov'yev, ROSSP-EN, Moskva 2007.
- Sotsium, tsivilizatsiya, kul'tura v issledovatel'skikh traditsiyakh klassicheskoysovremennoy filosofii: posobiye*, red. A. I. Zelenkov, BGU, Minsk 2015.
- Sovremennaya rossiyskaya tsivilizatsiya*, Kniga II, IFGO, Moskva 2000.

- Sungurov A. Y., *Funktsi i politicheskoy sistemy. Otzastoyak postperestroyke*, SPBTSENTR „Strategiya”, Sankt-Peterburg 1998.
- Systemy polityczne Europy Środkowej i Wschodniej. Perspektywa porównawcza*, red. A. Antoszewski, Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego, Wrocław 2006, „Acta Universitatis Wratislaviensis”, nr 2844.
- Ushakova I.W., *Grazhdanskoye obshchestvo v zapadnykh i rossiyskikh i ssledovaniyakh*, „Problemy stanovleniya grazhdanskogo obshchestva v Rossii”, Moskva: Fondrazvitiya politicheskogo tsentrizma, 2004. Vyp. № 5.
- Way L., *Comparing the Arab Revolts. The Lessons of 1989*, „Journal of Democracy” 2011, Vol. 22, No. 4. DOI: <https://doi.org/10.1353/jod.2011.0068>.
- Zaslavskaya T.I., *Sotsiyetal'naya transformatsiya rossiyskogo obshchestva. Deyatel'no-strukturnaya kontseptsiya*, Izdatel'stvo Delo, Moskva 2002.
- Zherebkin M., *In Search of Theoretical Approach to the Analysis of the „Colour Revolutions”. Transition Studies and Discourse Theory*, „Communist and Post-Communist Studies” 2009, vol. 42, № 2. DOI: 10.1016/j.postcomstud.2009.04.005.